

HRVATSKI TIP CRKVENOSLAVENSKOG JEZIKA

Josip HAMM, Beč

Kada su, tamo u drugoj polovici IX stoljeća, Konstantin i Metodije pošli u Moravsku, oni su onamo išli kao vjerovjesnici koji su svjesni bili da 'dobra vijest' (evanđelje) i uzvišene crkvene pjesme (psalmi) koje su sa sobom nosili, i koje je Konstantin — barem perikope i psalme koji su služili obredu — već u Carigradu bio preveo na slavenski jezik, treba da služe svima Slavenima a ne samo Moravljanima. Ovu su funkciju složno priznavali i na Istoku, koji ih je poslao na taj put, i na Zapadu, koji ih je sa svima počastima primio u Rimu i koji je pozivao slavenska plemena na Balkanskom poluotoku, na primjer srpskoga kneza Mutimira, da se podvrgnu njihovoj jurisdikciji. Međutim sudbina te naklonosti i sudbina njihova djela nije bila svagda i svuda jednaka. Odnosi prema Solunskoj braći počeli su se odmah poslije Konstantinove smrti (869) kvariti: Metodija zlostavljaju, bacaju u tamnicu, mora da se opravdava pred papom, a kada je umro (885), Stjepan V u komonitoriju (u instrukcijama) svojim legatima (biskupu Dominiku i dvojici prezbitera) optužuje već mrtvoga Metodija zbog krivovjerja i krivokletstva. Posljedica je bila da su na Zapadu, na području katoličke Crkve, slavensko bogoslužje i upotreba slavenskog pisma i slavenske pismenosti u crkvi bili stavljeni van zakona, a Metodijevi učenici bili su, poslije kojekakvih zlostavljanja, protjerani iz Moravske ili, ako su bili mlađi i ako su bili uhvaćeni, prodani u ropstvo. Na Istoku nije bilo tako: Kliment, koji se s nekima od svojih suradnika vratio na jug, postao je biskup i živio u Ohridu, a i Naum se poslije sedmogodišnjeg djelovanja u zapadnoj Makedoniji povukao u jedan manastir na Ohridskom jezeru gdje je i umro (910). Iz Moravske i sa Juga, iz Bugarske i Makedonije, slavensko je bogoslužje dopiralo i u Rusiju, gdje ga je, u začecima, zacijelo bilo već krajem IX i u prvim decenijama X stoljeća. Na Zapadu ono je, čini se, još za života Konstantinova i Metodijeva iz Moravske stalo prelaziti u susjednu Panoniju (866), Hrvatsku (867) i — jamačno već od njihova dolaska u Moravsku (a osobito poslije 872) — dalje prema zapadu, u Češku. Tu mu je, međutim, sudbina bila drugačija nego u Srbiji, Makedoniji, Bugarskoj i Rusiji, koja je tada još bila jedinstvena, tako da je Kijev u isto vrijeme mogao biti i majka ruskih gradova, i rasadište ruskog pravoslavlja i stare (slavenske) pismenosti.

Po svojoj silini i po svojim rezultatima ova ekspanzija prema jugu, istoku i zapadu nije bila svagdje jednaka: ne zato, što bi Slaveni sami, možda, ili neki od njih, bili ovomu bogoslužju i ovoj pismenosti neskloni, ne: prirodno je da im je ona i po obliku bolje odgovarala i da im je u svemu bila bliža od grčke ili latinske, koje nisu imale sve potrebne znakove za slavenske glasove, pa je kod Čeha i Poljaka, koji su primili latinsko pismo, do XV, kod Hrvata i Slovenaca do XIX stoljeća bilo mnogo muke da na jedinstven način fiksiraju znakove za one glasove kojih nije bilo u latinskom jeziku (za č, ž, š i sl.). No krupnije su teškoće, koje su i dovele do ove orijentacije, tekle otuda što je stav Zapadne crkve prema slavenskom bogoslužju i prema upotrebi slavenskog jezika i slavenskog pisma u crkvi bio negativan. U tome je bio pravi razlog, zašto je slavensko bogoslužje u Koceljevoj Panoniji ugušeno u zametku, zašto ga, poslije, ni u Slovačkoj pravo nije bilo, zašto je u Češkoj u dva maha (u XI i XIV-XV vijeku) jedva životarilo, i zašto je u Hrvatskoj tako često — otvoreno ili prikriveno — bilo izvrgnuto zabranama i proganjanju.

Na Istoku je u tom pogledu bilo drugačije. Moć carigradskog patrijarhe nije bila tako snažna niti je tako daleko sezala kao moć rimskih papa. Osim toga, na Istoku nije bilo onoga univerzalizma u pitanjima obrednog jezika koji je — uz velike muke — Zapadnoj crkvi osigurao unutarnje jedinstvo i usput romanskom (osobito talijanskom) svećenstvu vodstvo u njezinoj upravi koja Slavenima (osobito susjedima) obično nije bila sklona. U isto vrijeme na Istoku, uz različne druge autokefalne crkve koje su se od ranog srednjega vijeka služile svojim narodnim jezicima u crkvi, i slavenske zemlje jedna za drugom (Rusija, Bugarska, Srbija — Makedonija je u međuvremenu prestala da postoji kao država) dobivaju svoje arhiepiskopije i patrijaršije te time i crkvenu i jurisdikcijsku nezavisnost sa slavenskim (staroslavenskim) jezikom kao službenim jezikom u crkvi i u državi. Kršćanstvo je i kod Slavena kao i drugdje na Istoku usko vezano za dvor (Boris, Mutimir, Olga i, poslije, Vladimir Sv.) koji pomaže i podupire Crkvu, u prvom redu njezino visoko svećenstvo, koje opet — za uzvrat — ima dvostruk zadatak, da narodu propovijeda da je vlast »od boga dana«, da ga drži u poslušnosti i da, s druge strane, bdije nad tradicijom u Crkvi samoj. U jezičnom pogledu ovo je značilo pridržavanje osnova koje su liturgijskom jeziku — jeziku crkvenih knjiga — udarili Konstantin i Metodije.

Razumije se da taj jezik uvijek i svagdje nije mogao ostati bez promjena: on je i u Bugarskoj bio jezik literature, jezik crkvenih knjiga, i bio je to u Srbiji i u Rusiji još više, ali trebalo ga je kultivirati, prilagođivati tekstovima, i to je stvorilo izvjesne razlike između njegovih tipova — bugarskoga, srpskoga i ruskoga — iako su se svi uzdizali i razvijali na istim osnovama, s istim osnovnim, tradicionalnim oblicima. Samo im je primjena, s različnim individualnim značajkama, osobito u glasovima, u leksiku, u upotrebi nekih konstrukcija i u favoriziranju nekih mlađih oblika, bila drugačija, i to je dalo osnova koncepcijama o različnim tipovima crkvenoslavenskog jezika na ovim područjima. Svagdje — i kod Bugara, i kod Srba i kod Rusa — ovi su tipovi udarali temelje književnosti, ili određenim stilovima u književnosti i u književnim jezicima.¹

Na Zapadu, u Koceljevoj Panoniji, crkvenoslavenski se jezik uopće nije mogao razviti: nisu mu to dale ni političke ni crkvene prilike, koje su bile suviše skućene, tj. nisu dopuštale osamostaljivanje koje je moglo ići na štetu Salzburške nadbiskupije ili na štetu Istočne Marke, koja je (zbog Mađžara koji se spominju i u gl. XVI ŽM)² bila upravo u stvaranju. Frizinški su fragmenti na tom polju i danas osamljena pojava jednako kao što su to bili i u Vostokovljevo vrijeme, i za neke od njihovih paleoslovenizama trebalo bi tek dokazati da se na području širem od onoga, na kojem su zabilježeni, u ono vrijeme nisu doista tako i govorili. U filologiji jednako kao i u lingvistici sve su dvostruke stepenice koje vode u prošlost obično slabije od jednostrukih, jer se jedna od njih obično osniva na kombinatorici kojoj nedostaju čvrsti, solidni potpornji u stvarnosti. Tako je i kod Frizinških listića, samo što je tu od dviju stepenica postalo njih devet, a od

¹ Dugo vremena, kroz cijeli srednji vijek i kroz nekoliko stoljeća u novom vijeku, jezik Crkve (crkvenoslavenski jezik) bio je na tom području jezik zajedničke istočnoslavenske i južnoslavenske kulture sa svojom posebnom problematikom, svojim internim odnosima i svojim zajedničkim odlikama o kojima su u posljednje vrijeme zanimljive rasprave pisali V. V. Vinogradov, D. S. Lihačev, V. Mošin, N. I. Tolstoj i dr.

² *Grivec* (Konstantin und Method — Lehrer der Slaven, Wiesbaden 1960, str. 132) ovo, doduše, smatra grješkom slavenskih kopista, pa u »ugarskom« kralju (ili poglavici) vidi Karla Debeloga (881—887) koji se kod Tullna sastao sa Svatoplukom (Sventpulkom). Nigdje, međutim, koliko je meni poznato, nije zabilježeno da se Metodije tom prilikom nalazio u kneževoj pratnji. Uostalom, sâm Grivec Analima iz Fulde sada vjeruje (str. 132), a sada opet kao da ne vjeruje (str. 144). Ako je Metodije Svatopluku makar samo priprijetio izopćenjem, i ako ga i nije izopćio, teško je zamisliti da bi ga ovaj u isto vrijeme vodio sa sobom na sastanke s rimskim carem.

ovih se konkretni, realni potpornji mogu utvrditi samo za tri: za 1, 2, i 9, ako se, kao podloga, za 1. uzmu zaključci Aachenske sinode iz vremena Karla Velikoga, za 2. stari slavenski prijevod adhortacije i ispovjednih molitava na narodnom jeziku, koji je na osnovi tih zaključaka trebalo sastaviti, i ako se na to nadovezuje — kako to čini Grivec o. c. 160 — da je 3. *Metodije*, ili čak 4. *Konstantin* mogao taj stari slavenski tekst 5. *obraditi* na starocrkvenoslavenski način (prenijeti u starocrkvenoslavenski književni jezik) te se zatim mogao ponovno 6. *preoblikovati* (»umformen«) i 7. *prilagoditi* panonskoslavenskom narječju, u kojem bi ovaj ovako prilagođeni panonsko-slavenski tekst imao najprije biti 8. *zabilježen* (napisan ili prepisan) glagoljicom, i zatim, konačno, 9. oko 980. po diktatu nekoga koruškoga Slovenca od nekoga bavarskoga svećenika latinicom napisan na rukopisu na kojem je 1803. u Münchenu nađen. Ono što je konkretno, to su samo aachenski zaključci, adhortacija i ispovjedne molitve koje su na njihovoj osnovi nastali, i to da je tekst pisao neki svećenik jamačno bavarskoga (njemačkoga) porijekla, i da ga je pisao po čuvenju (ili po diktatu). Sve ostalo su hipoteze.

Bolje su prošli Česi. Iako ne znamo ni jedno mjesto u kojem su se kod njih u IX i X stoljeću nalazili samostani ili crkve sa slavenskim bogoslužjem i sa slavenskim — ćirilicom ili glagoljicom pisanim — književnim spomenicima, ipak znamo za Kijevske listiće, koji očito predstavljaju češku redakciju crkvenoslavenskog jezika iz najstarijeg vremena, zatim znamo za — znatno mlađe također glagoljske tekstove — Praške listiće, i znamo za samostan u Sazavi u kojem se u XI stoljeću (1032—1097) bogoslužje vršilo na slavenskom jeziku i za koji se — posredno, po *ktitoru* toga samostana — veže ćirilički dio tzv. Reimskog kodeksa. Oko ovih konkretnih tačaka isplela se međutim u posljednje vrijeme uz pomoć nekih podataka uglavnom legendarnog karaktera (u vezi s legendama o sv. Vaclavu, s legendom o sv. Ludmili, o sv. Prokopu i dr.) impozantna slika o češkoj književnosti u IX i X stoljeću, o tome kako je cijeli niz tekstova koji su sa latinskoga prevedeni na crkvenoslavenski i koji su sačuvani u ruskim ćiriličkim spomenicima (žitije sv. Vaclava, žitije sv. Benedikta, Dijalozi pape Grgura Velikoga, i dr.) zapravo iz Češke i u češkoj redakciji preneseni u Rusiju, da je češka kultura u X stoljeću uopće bila u velikoj mjeri dvojezična, latinska i češka (O. Kralik), da su mnogi tekstovi nalik na one koje smo gore spomenuli, u Češkoj u ono vrije-

me postojali u dva izvoda, u staroslavenskom i u latinskom,³ itd. itd. Vajs ovomu još dodaje, pozivajući se m. o. na Jagića, da je češka legenda o sv. Václavu u svojem izvornom (češko–crkvenoslavenskom) obliku jamačno bila zapisana glagoljicom⁴, itd. itd.

Ne bih želio nikomu oduzimati njegova mišljenja niti bilo komu nametati svoja, no mislim da ovoj postavci o nekadanjem blagu staroslavenske književnosti u Češkoj, koja je vrlo simpatična, ipak — barem zasada, dok se ne nađu neki pouzdaniji dokazi — nedostaju neka osnovna uporišta, neki — kako smo ih nazvali — osnovni, konkretni potpornji. Tako se nije npr. dovoljno uzimalo u obzir da od hrvatskih glagoljskih brevijara u kojima se nalazi legenda o sv. Václavu nijedan nije stariji od 1379, a to je već trideset godina poslije osnivanja Emauskog samostana u kojem su bili hrvatski glagoljaši, pa se koji taj mogao i vratiti na jug te prenijeti zajedno s poštovanjem sv. Václava i njegovo žitije, i kod toga je moglo biti svejedno da li je ono na jug preneseno u latinskom jeziku te ondje prevedeno, ili ga je neki (anonimni) glagoljaš preveo na sjeveru u Emauskom samostanu. Na ovaj se način jednako lako objašnjava i ono 'kostel' sv. Vita⁵, i objašnjavaju se neki drugi bohemizmi u ŽVac. (od kojih neki i ne moraju biti bohemizmi). Slično je moglo biti i sa žitijem sv. Vida⁶, koje je također moglo dospjeti na jug onako kako su dospjeli onamo i neki spisi Husovi.

Što se tiče Rusije, mislim da se kod raspravljanja nije dovoljno uzimala u obzir jedna komponenta koja je kod ovakvih spomenika ruske redakcije, koji su potkraj X ili u početku XI vijeka prevedeni sa latinskoga i u kojima se nalazi po koji bohemizam, mogla biti važna. Poznato je da je sv. Vladimir među svojim ženama imao i dvije Češkinje i da su odnosi između ruskog i češkog kneževskog

³ Ovomu se uglavnom priklanja i Grivec (o. c. str. 185—188); ispor. i O. Kralik, Privilegium Moraviensis ecclesie, Byzslav. XXI₂, 1960, str. 236. Od novijih rasprava u kojima je također riječ o bohemizmima ispor. disertaciju što ju je objavio A. S. Ljvov' (А. С. Львов, Очерки по лексике памятников старославянской письменности, АН СССР, Институт славяноведения, Москва 1962.

⁴ J. Vajs, Charvátskohlaholská redakce puvodní legendy o sv. Václavu, Sborník staroslovan. literár. památek o sv. Václavu a sv. Lidmile, Prag 1929, str. 35 (Jagić, Analecta, AfsI Ph. 25, str. 10).

⁵ ib. str. 34.

⁶ Isp. J. Vajs, Hlaholský zlomek nal. v Augustianském klášteře v Praze, ČMKČ 75(1901), str. 31 i dr., tako i članak što ga je napisala Ludmila Pacnerová, Třeboňské zlomky staročeského hlaholského Komestora, Listy Filol. 85—2, Prag 1962, str. 256—272.

dvora upravo u ovo vrijeme, potkraj X i u početku XI stoljeća, bili vrlo prisni. Osim toga poznato je da žene ruskih knezova nisu morale prelaziti na pravoslavnu vjeru⁷, pa je sasvim vjerojatno — ako i ne uzmemo u obzir druge veze između Rima i Kijeva, koje su u ono vrijeme postojale — da su ove žene sa sobom vodile i svoje svećenike, i da su ovi svećenici, za koje možemo pretpostaviti da su bili kulturni i književno obrazovani, videći kako se narod u crkvi služi jezikom koji im je bio razumljiv i bliz, mogli i sami prevoditi na crkvenoslavenski jezik ruske redakcije neka djela koja su se u ono vrijeme na Zapađu, osobito u Pragu, vrlo poštovala. Tako su, nehotice, iz prevodiočeve fakture, u ovakva djela mogli da prodru i poneki bohemizmi. Drugim riječima prevodioci su mogli biti Česi a da odatle ne slijedi da su morali i prevoditi za Čehe, ili da su njihovi prijevodi morali nastati u Češkoj, i da su se naknadno iz čeških matica prenosili i prilagođivali normama ruskih redakcija.

U ovom pravcu moglo bi se poći i dalje pa postaviti pitanje, nije li i sv. Prokop, koji je osnovao samostan u Sazavi, prije toga bio u Kijevu gdje je mogao upoznati i ćirilicu, i crkvenoslavenski jezik, i kult sv. Borisa i Gljeba pa sve troje prenijeti u Sazavu — odnosno u Sazavi podići samostan koji je trebao, samo ovoga puta ćirilicom — da posluži širenju slavenskog bogoslužja u Češkoj.

Iz ove perspektive bili bi tada i Praški listići samo ono što zapravo i jesu — jedan neuspjao pokušaj da se mjesto južnomakedonske starocrkvenoslavenske i ruske crkvenoslavenske redakcije pisane ćirilicom — u Češku u bogoslužje uvede svoja, češka redakcija (sa starom, retrogradiranom glagoljskom grafijom).

Ovo nisu primjedbe i nisu prigovori: ovo su — ovako ukratko, bez citiranja osnovnih djela koja su svakom poznata — samo nevezane napomene za one koji se ovim pitanjima bave, i poticaj da ovu problematiku pokušaju razgledati i s ove strane.

⁷ Isp. И. Линниченко, *Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия*, Kijev 1884, II, str. 45, također N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle*, Or. Christ. vol. 9—1, Rim 1927. i, nadovezujući na to, А. В. Флоровский, *Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений I, Праге Slov. Ustavu v Praze, XIII, Prag 1935, osobito poglavlje I-2 (Чехини-жены Владимира святого, str. 14—21) i gotovo cijelo poglavlje III (str. 105—157). Značajno je na primjer među ostalim da ime Vjačeslav kod Rusa nije zabilježeno prije početka XI vijeka (prvi put se javlja oko 1034/1046 kao ime sina Jaroslava Mudroga) i da toga sveca nema ni na staroruskim ikonama (ib., str. 115—116. i d.).*

Činjenica je da poslije 1097. u Češkoj nema crkvenoslavenskih spomenika sve do sredine XIV vijeka, kada na poziv Karla IV u Prag dolaze hrvatski glagoljaši. Jednako je činjenica da Česi nisu ostali kod crkvenoslavenskog jezika koji su im donijeli hrvatski glagoljaši nego su doskora prešli na upotrebu svojega (češkog) jezika u crkvi, samo su se u tu svrhu tu i tamo i dalje služili glagoljicom (tako npr. u Bibliji dovršenoj god. 1416).

Crkvenoslavenski jezik u Češkoj bio je ipak — i pored svih nastojanja, i pored iscrpne Weingartove monografije⁸ — samo jedna efemerna pojava, jedan simpatičan pokušaj koji se triput javljao i koji su triput njegovi protivnici osujetili. Prvi put su to bile Wickingove i Svatoplukove mahinacije, drugi put su ga ugušili benediktinci iz Břevnova, a treći put on nije mogao uspjeti jer su njegovi nosioci bili premalo i teološki i klasički naobraženi da bi svoju pismenost, svoj jezik i svoje pismo mogli nametnuti mnogo kulturnijim Pražanima kojima su se doskora na čelu našli Jan Hus i Jeronim Fraški.

Treće, napokon, zapadno područje koje ovdje dolazi u obzir — ako se isključi Poljska za koju i pored ŽM XI i nastojanja nekih novijih filologa nema nikakvih pouzdanih podataka po kojima bi se moglo zaključiti da je u njoj prije XIV stoljeća bilo slavenskog bogoslužja i slavenske (glagoljaške ili ćiriličke) pismenosti — jest Hrvatska. Hrvatska je jedina od slavenskih zemalja u kojima se do danas održalo bogoslužje na narodnom (staroslavenskom) jeziku a koja je od početka, od IX vijeka, bila pristala uz Rim a ne uz Carigrad i koja je prema tome od početka, od Raskola, bila katolička. Ona je osim toga jedina u katoličkoj Crkvi uspjela da do danas održi slavensko bogoslužje i da ga ne zamijeni za latinsko. Ona je, napokon, također jedina među slavenskim zemljama koja je sačuvala glagoljsko pismo od IX i X vijeka i njime se služila u crkvi neprekidno do XX vijeka i u privatnopravnim odnosima do u XIX vijek. Ovo joj daje posebno, važno mjesto među slavenskim narodima, i zato je, razumije se, zanimljivo također kako se na tom tlu razvijao crkvenoslavenski jezik, kako je on i koliko utjecao na stvaranje i oblikovanje književnog jezika kada je ovaj prelazio okvire Crkve, i koja su bila njegova osnovna strukturna obilježja koja ga odvajaju od ostalih tipova crkvenoslavenskog jezika, pa i od najbližeg, srpskog tipa toga jezika.

⁸ M. Weingart, Československý typ cirkevnej slovančiny, jeho pamiatky a význam, SAVK, Bratislava 1949.

Srpski tip crkvenoslavenskog jezika obilježava — uz odlike o kojima će poslije biti riječ — to što mu je 1 osnova bila štokavska (dok je hrvatskom tipu osnova u prvo vrijeme bila čakavska), 2 što su mu spomenici bili pisani ćirilicom (dok su najstariji hrvatski spomenici bili pisani glagoljicom), 3 što mu je — uz pomoć arhiepiskopije (od sv. Save) i patrijaršije (od Dušana) — uspjelo da pod crkvenom upravom izgradi čvrstu jezičnu tradiciju koja će se — osobito preko kraljevskih i svetačkih žitija — nametati također književnom stvaranju te obuhvatiti ne samo prozu nego i stihove (od Siluana do »Slova ljubve«, i dalje), dok kod Hrvata nije bilo ni crkvene hijerarhije koja bi tako visoko sezala, ni jezične tradicije koja bi se za tu hijerarhiju vezala i preko nje nametala književnom stvaranju, 4 što se ovaj tip kod Srba, prema tome, mogao više razvijati u staleškom i manje više umjetnom pravcu nego što je to bilo kod Hrvata, tako da je 5 i rusifikacija tekstova, do koje je došlo u XVII i XVIII stoljeću, kod Srba protekla bezbolno, štaviše — mogla je stvoriti književni jezik koji će uz svećenstvo prihvatiti i građanski krugovi (osobito u razvijenijim sjevernim krajevima, u Šumadiji, Srijemu i Vojvodini), dok je analogni zahvat kod Hrvata mogao rezultirati samo izoliranjem i izdvajanjem crkvenog jezika iz općenarodnog kulturnog stvaranja koje se kod njih u jezičnom pogledu već od XV vijeka razvijalo na drugim osnovama. Sve se to, razumije se — ta autoritativna tradicija kod Srba, i njezin nedostatak kod Hrvata, kod jednih i kod drugih posredno odrazilo i u etapama kroz koje je prolazio njihov tip crkvenoslavenskog jezika.

Prve konkretne vijesti o upotrebi slavenskog (staroslavenskog) jezika i slavenskog (u ovom slučaju glagoljskog) pisma u crkvi sežu kod Hrvata u prvu četvrt X stoljeća, kada se papa Ivan X u pismu dalmatinskom episkopatu žali što se po njihovoj zemlji širi »Methodii doctrina«, a iz Ljetopisa popa Dukljanina (c. IX)⁹, pored svih iskrivljivanja koja se u njem nalaze, izlazi da je, čini se, među Hrvatima odavna postojala tradicija prema kojoj su oni ovu nauku primili u vrijeme kada je njihovom zemljom (na putu u Rim) prolazio Konstantin — Ćiril.¹⁰ U XI stoljeću (1060) na trećoj sinodi u Splitu donesen je zaključak koji ne ostavlja nikakve sumnje da se kod Hrvata radilo

⁹ F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 417.

¹⁰ isti, Letopis popa Dukljanina, Pos. izd. SKA, knj. 67, Beograd 1928, str. 301.

o glagoljici i da je taj Metodije, čija se nauka kod njih bila raširila, bio brat Konstantinov (*Dicebant enim goticas literas a quodam Methodio heretico fuisse repertas, qui multa contra catholice fidei normam in eadem sclavonica lingua mentiendo conscripsit, Thomas Archid. 49*).¹¹ Međutim i pored zabrana (*»firmatum est et statutum, ut nullus de cetero in lingua sclavonica presumeret divina misteria celebrare, nisi tantum in latina et greca, nec aliquis eiusdem lingue promoveretur ad sacros (ordines)«, Thomas Archid. l. c.*) redovništvo i niže svećenstvo je dalje nastavilo da glagolja te nam je iz druge polovine XI stoljeća ostao cijeli niz klesanih glagoljskih natpisa, a osim toga iz toga stoljeća datiraju i prvi očuvani pisani spomenici (mahom fragmenti) hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika. Razdoblje koje tada počinje — razdoblje konkretnih glagoljskih spomenika hrvatske redakcije, kada se može govoriti o glagoljici kod Hrvata kao o osnovnom sredstvu pismenosti, traje pune četiri stotine godina (sve do posljednje četvrti XV stoljeća). Tada ovu ulogu s Lekcionarom Bernardina Splićanina preuzima latinica.¹² Sve što je poslije prvih decenija XVI vijeka glagoljicom štampano predstavlja epizode — protestantsku (u drugoj polovini XVI vijeka) i znatno dulju protivureformacijsku (od sredine XVII do druge polovine XIX vijeka), kada je rusifikacija koju su provodili Levaković, Karaman i drugi učinila da je crkvenoslavenski jezik kod Hrvata prestao biti faktor koji je pozitivno utjecao na kulturu naroda.

U ovom razdoblju od četiri stotine godina jasno se razlikuju tri perioda, prvi koji ide do sredine XIII vijeka, kada je glagoljska knjiga u ilegalnosti, bez slobodnog područja na kojem bi postojala organizirana glagoljska hierarhija s biskupom ili vikarom na čelu, drugi od sredine XIII do prvih decenija XIV stoljeća, kada je glagoljaštvo dobilo i imalo — makar na dosta skućenom području — takvu hijerarhiju i odobrenje za slobodnu upotrebu u crkvi. Ovaj bi se period mogao zvati također periodom predaha i prikupljanja snaga, koje će u trećem, manje više revolucionarnom periodu, doći do izražaja u odnosu na različne vrste književnosti — na liturgijsku, pastoralnu, polusvjetovnu i svjetovnu, u prozi i stihu. Ova podjela

¹¹ isti, *Povijest* str. 507.

¹² Pojedinih crkv. spomenika hrvatskoga jezika pisanih latinicom bilo je i prije toga (ne samo u XV nego i u XIV stoljeću). Među takve idu npr. Šibenska molitva, Žića otaca, i dr.

upućuje ujedno na stil i na tematske fondove koji su — i kako su, na koji način — dolazili do izražaja u ovim kategorijama.

Ovdje se nećemo posebno osvrutati na isprave, premda su one inače znale imati krupan utjecaj i na književni jezik. Nismo to učinili zato što je ovo bila pismenost za sebe koja se nije razvijala na osnovi crkvenoslavenskih koncepata pa prema tome nije pridonosila ništa razvitku i izgradnji crkvenoslavenskog jezika kod Hrvata. Knez Novak se u kolofonu svojeg misala (iz 1368) u prozi i u stihu služi jezikom koji nije crkvenoslavenski i koji je isto tako mogao stajati u kolofonu bilo kojeg čakavskog rukopisa iz XVI ili XVII stoljeća. U ispravama ličkih Vlaha, pa i u onima senjskoga kapitula u XV i XVI vijeku nema ni traga običnim crkvenoslavenskim normama (kao što su nastavci *-ago* u g. sg. kod pridjeva, ili *-u, -ju, -t'* u 1. i 3. licu sg. kod glagola) nego se svagdje, pa i u nazivima crkava, upotrebljavaju mlađi oblici (*Svetoga Ivana, prosim', pride* mj. svetago, prošu, pridetъ itd.). Zato se ovdje na ovu vrstu spomenika nećemo dulje osvrutati, nego ćemo posvetiti nešto više pažnje ostalim vrstama koje su gore spomenute.

Osnovna obilježja hrvatske redakcije u najstarijim tekstovima jesu: da je stražnji nazal već u X vijeku prešao u *u*, da je i prednji nazal najkasnije u XI vijeku na čakavskom tlu prešao u *e, ê* ili *'a* (drugdje ugl. u *e*) i da su se istodobno, uslijed općejužnoslavenske depalatalizacije, oba poluglasa počela izgovarati i pisati jednako (kao tvrđi znak u glagoljici, meki u ćirilici). Ovo posljednje, a i ono prvo odnosi se, kao što se po pismu vidi, i na srpsku redakciju.

Metateza likvida provodila se i tu i tamo podjednako, a silabičko *l*, koje je i danas živo u nekim čakavskim govorima, održalo se i kod jednih i kod drugih u liturgijskim tekstovima do u XV i XVI vijek. Teže je bilo sa **ѡ** — **ѡ** (*o* i *ω* razlikovali su se ionako samo u pravopisu: glasovno jamačno se i jedno i drugo izgovaralo jednako). **ѡ** je na hrvatskom (glagoljskom, čakavskom i šćakavskom) području označavalo *š* i *ć* a na ćirilskom (štokavskom) *šč*, *ć* i *št*. Neprilika je, kao što se vidi, bila u drugoj varijanti, koja se pisala jednako ali se na jednoj strani izgovarala ovako a na drugoj onako. Istina, bilo je i slučajeva kada su kopisti fonetizirali svoje pisanje te *šč* pisali kao **ш ѡ** a *št* kao **шт**, no to već (osobito za **ш ѡ**) ide u izuzetke, te je trebalo dosta vremena dok se npr. utvrdilo da je Vajsovo *dečeri* suviše pojednostavljeno, i da se glag. **ѡѡѡѡѡѡ** u XV v. čitalo *deščeri*. Sigurni-ju pomoć od **ѡ** kod podjele na područja pruža refleks afrikate *đ* koji

kod čakavaca daje *j*, samo je nepravilno u tome što se i glagoljsko đerv na čakavskom tlu obično upotrebljavalo za oznaku glasa *j*. Međutim, u tome je bila i jedna prednost, jer se ono zato u čakavskim tekstovima pojavljuje i onda kada mu u štokavskom *ne* odgovara *đ*, pa je dovoljno da se jedanput uoči pisanje **ИВАНЪ** za *Ivan* ili **МЕДА**, **МЕЖ** za *međa*, da se utvrdi da je pisac ili prepisivač bio čakavac a ne štokavac (te da je, prema tome, i **Щ** u ligaturi jamačno izgovarao kao *šč* a ne kao *št*).

Od oblika karakteristični su za (najstariji) hrvatski tip različni aoristi i nijansiranja po svršenosti koja su se do u XV vijek provodila između asigmatskih i duljih sigmatskih oblika (obrêтъ — obrêtohъ, probasę — probodę — probodoše), zatim kraći participi preterita akt. I u glagola V vrste (prohoždъ, prišđđъ), dok je kod imenica ženskog roda održavanje nepalatalnih nastavaka bilo dosljednije ondje gdje im je upotreba nalazila potpore u živu govoru. Tu su se — od XIII v. dalje — već javljali elementi koji će olakšati ubiciranje takvih tekstova (po pravilu da tekst s mlađom sufiksacijom ne može potjecati sa područja na kojem se do danas ili do XVI ili XVIII vijeka održavala starija sufiksacija). Drugi su ovakvi elementi — uz **а** : 'a, ê, e; **к** : j, đ — znak **к** koji se reflektira kao 'e, e ili i, ali se u pismu uz osnovni znak koji se prenosi iz matice javljaju samo dva refleksa, e i i, te se ne može uvijek znati, da li e označuje e ili 'e, a kod i, kada ono nije dosljedno provedeno kadšto je teško utrditi da li se odnos e : i osniva na nekom pravilu (npr. na pravilu Jakubinskoga), ili se kod e radi o grafijskom posredovanju između ê i i.

Osim ovih razlika koje se odnose na osnovni fond od kojega su kopisti polazili kod svojih prepisivanja ima i drugih koje su više prirasle uz neke spomenike i koje im — kao literarnim supstancama — udaraju poseban pečat po kojem se lako i brzo mogu prepoznati.

Kod prije spomenute podjele glagoljske pismenosti do početka XVI vijeka (v. str. 51), značajan je prijelaz iz drugog perioda u treći: u drugom je došlo do snaženja, jačanja, u kojem će indigene snage pretraviti ono što su od prošlosti, — dijelom i sa strane, sa područja na kojem je prevladavala praktičnija ćirilica — preuzele te pristupiti **к** reviziji jednako crkvenoslavenskoj (prema Vulgati) kao i jezičnoj, u kojoj će na različnim područjima dolaziti do izražaja elementi koji su tada u narodu bili živi. Prijelaz iz drugog perioda u treći pokazuje 1) što se u krugovima koji su bili nosioci tzv. kanonske i liturgijske pismenosti, a to su bili svećenički i redovnički krugovi, smatralo nor-

mom u koju se nije diralo, 2) što je od onoga, što se nalazilo u starom fondu, bilo u tolikoj mjeri oslabilo, ili se osjećalo kao oslabljeno, zastarjelo ili strano, da se zamjenjivalo novim, 3) gdje se to, kako i u kojoj mjeri činilo, i 4) može li se kod toga govoriti o stilovima onako kako se o njima govori u staroj ruskoj književnosti.

Kod toga, ako se uzme u obzir sve što je od te pismenosti ostalo do kraja XV i početka XVI vijeka, prvo što zapinje za oko jest karakteristična bipolarnost s obzirom na namjenu kojoj je ova pismenost služila. Tekstovi namijenjeni crkvi u užem smislu, tj. koji su bili dijelovi obreda ili su se čitali u užem, svećeničkom zboru (časoslov, regule, svetačka žitija i sl.), imali su *jedne* norme i prema tome *jedan* književni jezik, a oni koji su bili namijenjeni puku, kojima je bila svrha da ih puk razumije i usvoji, *druge* i prema tome *drugi* književni jezik. Nije teško pogoditi da će samo prvi biti staroslavenski i crkvenoslavenski u užem smislu, i da će drugi u većoj ili manjoj mjeri odražavati ono što je u danom periodu predstavljalo normu u živom narodnom govoru. Ovo su, razumije se, opća obilježja, i svaki je od ovih pravaca, pa tako i crkvenoslavenski, kao sistem imao svoj poseban lik i poseban razvitak.

Kod toga je značajno da se hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika u prvom i drugom periodu u sintaksi i u stilistici razlikovao od susjednog srpskog tipa u nekim obilježjima koja su bila produkt sredine koja je bila nosilac toga sistema i koja je na svakom od ovih područja bila druga. Na Istoku su se — zbog strukture koja je mogla da podnese i da kultivira ovakve oblike — s vremenom sve više — i lakše — razvijale neke apsolutne, apstraktne konstrukcije, kojih na Zapadu, opet zbog te strukture, osim u najstarijim, tradicijom posvećenim tekstovima, gotovo uopće nije bilo. Tako je bilo i s nekim drugim elementima koji će se na Zapadu drugačije razvijati i u drugim oblicima unositi u književni jezik nego na Istoku. Sve ovo vrlo reljefno — i to na različnim područjima, ne isključujući ni diferenciranja kod poluglasa, kod refleksa za *ı* ili za *ê* — dolazi do izražaja osobito u drugoj polovini XIV vijeka. Za interne balkanske (čakavsko-štokavske) odnose nije bez značenja što se ovo javlja zajedno sa jačanjem ličko-krbavskog udjela (sa jačanjem kontinentalne komponente) u galgoljskoj književnosti.

Dok su se u starijim čakavskim tekstovima (dijelom uz potporu lokalnih otočkih i istarskih dijalekata) kod imenica ženskog roda podržavali nepalatalni nastavci, sada se oni zamjenjuju palatalnima

(g. sg. a. pl. *žetvi, voiski, muki, ruki* pa *žetve, voiske, muke, ruke*, ili za a. pl. *bogi* — *boge, gradi* — *grade, stani* — *stane*); kod pridjeva i zamjenica m. i sr. r. prevladava u g. sg. najprije *-go* a zatim ga potiskuje mlade *-ga*, dok se kod glagola, u kojih je najprije postojala modalna razlika u upotrebi *-mъ* u 1. licu mn.: *-mo* (u imperativima, optativima i kondicionalima), pomalo svako *-mъ* u 1. licu mn. zamjenjuje sa *-mo*. Do druge polovine XIV v. norma je bila da se u množini u imperativu pisalo *ê* (*požrêmъ, idête, pa i od otvoriti — otvorête*): sada preteže izgovor pa se *i* piše i ondje gdje je *ê* bilo iskonsko (*požrimo, idite, otvorite, i prije budête, pomenête, rbcête* i sada *budite, pomenite, rbcite*). Kod aorista se, koji se inače dobro drže (tako da sporadički dolaze još i stariji sigmatski oblici: *probase* od *probasę*) tu i tamo pojavljuju mlađi (dulji) sigmatski oblici na mjestima gdje su u starijim tekstovima bili asigmatski oblici (*pridota*, stariji oblik prema 1. l. pl. *pridomъ*, pa: *pridosta, izidu* pa *izidoše, i sl.*). Još veće i (s obzirom na spomenute interne odnose) uočljivije razlike pruža leksik, gdje je mnogo inovacija, gdje se za *zêlo* u starijim rukopisima javlja *velmi, raznêtiti — razgnêviti*, za komp. *une — bole*, za *êrostъ — ljutostъ*, za *vina — krivina, nepbcevatî — mnêti, žiti, obitati — prêbivati, živêti — nasiçati, nasiçevati se, svêdêtelъstvovati — svêdokovati, lanita — lice, iscêliti — ulêçiti, hramina — hramъ itd.* *Vragъ* se postepeno zamjenjuje sa *nepriêtelъ* (dok *sotonu* najprije zamjenjuje *dvêvalъ*); mjesto *poždêmъ* (imp.) prodire u XV vijeku i u čakavske tekstove *poçekaimo*. Tako se i *obrêsti* gdješto zamjenjuje sa *naiti* a *zastupъ*, koje je postalo nejasno, zamjenjuje se (netačno) sa *zasêda* a *okrišalъ* sa *okolъ*. Poslije se, kada je tradicija još više popustila, vrše dalje koncesije u tom pravcu pa se npr. rečenice tipa *dastъ poražajuçimъ êgodê* pretvaraju — malo grubo — u *dastъ bijuçumu çeljustъ* (Jer. Plač, 3,30). Moglo bi se reći da je čakavski tip crkvenoslavenskog jezika bio preko Krbave kraće vrijeme izvrnut sličnim utjecajima kakvima je s kraja XV i u početku XVI vijeka bio izvrnut književni jezik na jugu Dalmacije.

Bilo bi pogrešno misliti da su to bile slučajne, sporadičke inovacije i da one nisu utjecale na strukturu jezika i nisu bile odraz promjena do kojih je u toj strukturi dolazilo. Istina je, doduše, da je ona po svojoj jezgri u svakom slučaju ostala crkvenoslavenska i staroslavenska, ali je ipak — polazeći od toga da je jezik u stvari sistem sistemâ u svakom periodu, pa i u nekih samostalnijih, individualnijih pisaca kao što su to bili Vid Omišljanin, ili Bartol Krbavac, ili pop

Juraj, ili pop Martinac — da samo neke navedem koji su po imenu poznati — predstavljala sistem za sebe: svaki je period znao — kao što su i spomenuti pisci znali — što *ide* u književnu normu kojom su se služili, a što ne *ide*. Za neke, koji su već pisali *kći* ili *hći* mjesto starijega *dešći*, bila je i konstrukcija *po puti* arhaizam pa su je zamjenjivali sa *putemъ*, a *-tъ* u glagolskim oblicima u 3. licu i *-uši* u 2. licu jedn. prez. bili su za neke dosta dugo, do kraja XV vijeka (do Primorskih lekcionara) stilistički rekvizit koji se osobito rado upotrebljavao za označivanje perfektivnih prezentskih oblika kada su se oni pojavljivali u funkciji futura (ispor. u Čistilištu sv. Patricija: *Jere kako te d'êvli uz'ret', tako . . . pobignut' o' zraka tvoego. I kada prideši v dom' tvoi . . . 30. d'ni živ' budeši i potom' umreši i v raiskoj radosti prebivati budeši* — prema: *kako plaću priemlju ki vragu služe*). Slično je bilo i s participima gdje je za priloške oblike postalo normom da svršavaju na *-e* (bilo u jednini ili u množini — *poslušae, veličae, boeće se, otvoriv'se* — naravno bez obzira na red), dok su se u pridjevskoj službi učvršćivali mlađi oblici, od kojih su oni koji su postajali od proširenih osnova pomalo potiskivali spomenute priloške oblike (ispor. participe tipa *hotêi, govorec* pa: *glagoljuću* apostolu, i sl.). Da se kod toga zaista radilo o *sistemu*, pokazuje to što su se u određena vremena i na podmaklim razvojnim stupnjevima kadšto naknadno uvodili oblici koji se sasvim sigurno u narodu *nisu* govorili, i koji su bili mnogo stariji od onih koji su se prije toga — na jednom starijem razvojnom stupnju — upotrebljavali i bili u skladu s normama koje su tada bile na snazi. Ispor, npr. Jurjevu predilekciju za dativ apsolutni, i to da *on* ovu par excellence knjišku konstrukciju upotrebljava i ondje gdje je nitko drugi (pa ni Vul.) nema (*nadstoeću ubo emu nad' vežućimi rukoveti . . . pride varъ* — instabat enim super alligantes manipulos . . . et venit aestus, Iudita VIII₃, i sl.)¹³, pa njegovo *o' njudêže, abie* itd., ili njegovo stiliziranje jednoličnog lat. *dixit* (ib.), itd. Slično je i kada priloški oblik *dondêže* u 2. polovini XIV vijeka svoje mjesto ustupa obliku *doidêže*, kada Martinac potkraj XV vijeka opet dosljedno piše *žd* ondje gdje su drugi odavna prešli na *j* (*vijahu* pa: *viždahu*), kada Vid i Juraj mjesto *mrêže* pišu *setъ*, ili kada Vid od *krasanъ* za komparativ mjesto *krasnêi* ili *krasnêiši*, kako je kod drugih, piše *kraš'ši*. U knjiške oblike koji su se

¹³ J. H a m m, Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima, Radovi Starosl. inst. knj. 3, str. 132, Zagreb 1958.

uvodili, ili ponovo uvodili, potkraj XIV vijeka mogu se ubrojiti i aoristne varijante tipa *bisi*, pa već spomenuti prezentski nastavci za 2. lice sg. na *-ši* (*ideši*, uz mlađe *idešъ*) ili *stužati* za *progoniti*, neologizmi tipa *obitatelъ*, *prêbivatelъ*, *zapovêdatelъ* i sl. I stil se mijenjao. Počele su se javljati promjene u rekciji (*ne vъzdviglъ bimъ sulicu moju* mj. *sulice moee*, *obitati vъ* zamjenjuje se sa *prêbiti*, *prêbivati meju, meždu*), u redu riječi (*ne bê iže smutilъ bi — ne bê iže bi smutilъ*), u kojem se *označeni* glagol, kada to nije bila enklitika, stavljao iza glavnog, *označenog*, dijela (v nihže *dъnehъ povelê svkupiti* (vse množstvo) — ... *svkupiti povelê* ... , imiže *putъ možaše biti* — ... *biti možaše, ašce bi ne uničizili me — ašce ne uničizili bi me, i stekoše se vsi ljudi k nei* — ... *k nei vsi ljudi, vidêhъ bo êzvu suću ljutu* — ... *ljutu suću, blažena esi ti — blažena ti esi*, itd.), ili u finalnim (supinskim) konstrukcijama (*pridъ vъzvêstitъ tebê — pridъ vъzvêstiti tebê — pridъ da vъzvêstil bimъ tebê*), itd. Ako ovomu dodamo da se u glagoljskim spomenicima ovoga vremena lijepo ocrtava prijelaz *sudu i sudu* — *sudu i ovudu* i, posebno, *ot sudu — ot sudъ*, zatim — ali tek potkraj XV v. — zamjena starijega *nari-caemyi* sa *eže zovet se, ko zovet se*, pa zamjena genitiva instrumentalom kod oznaka tipa *krasna zraka* — *krasna zrakomъ*, dativa uz *podobъnъ* nominativom sa *êko*, zamjenjivanja kondicionalnoga *bimo* aoristnim *bismo* (ili *bihomo, bihomъ*) itd. — vidjet će se koliko je ova književnost — iako zasnovana na staroslavenskim osnovama, iako konservativna (tako da je neke pojedinačne norme, npr. silabično *l*, zadržala i preko XVI vijeka) — može biti važna za prilike u kojima je dolazilo do izmirivanja između zapadnih (čakavskih) i istočnih štokavskih i šćakavskih jezičnih crta. A pritom se ovdje radilo o literaturi koja je funkcionalno bila vezana za crkvu i za kler, za manastire — benediktinske, pavlinske, franjevačke (trećoredačke) — i za njihove priproste popove i redovnike glagoljaše.

Za ove odnose — i za ovakav razvitak, koji je u izvjesnoj mjeri bio posljedica utjecaja ličko-krbavskog centra — važni su mogli biti i bosanski tekstovi, jedno zato što su i geografski stajali na granici između Istoka i Zapada, drugo, što se i kod njih svećenstvo nalazilo na sredini između stroge organizacije na Istoku i slabe na Zapadu, i treće, što su im tekstovi bili vrlo konservativni te su kadšto i u XIV i XV stoljeću kontinuirali ono što je na Zapadu bilo produktivno i živo još u XI stoljeću. Ovo se može vidjeti među ostalim po njihovu leksiku koji sadrži i elemente koji su bili stari i zajednički a poslije

ih je nestalo i na Istoku i na Zapadu (1), i takve koji su se održali bilo na Istoku bilo na Zapadu (2) pa bi se u prvi mah moglo misliti kao da su se odavle iradijacijom širili na jednu i na drugu stranu, ispr. za 1. iže I — Z od sredine XIV v. *ki, v sue* I — *v laži* Z, *zborište* I — *sanamъ* Z, *pobêždšumu* I — *premogъšumu* Z, *vênyъъ* I — *kruna, koruna* Z, *sъhraniti* I — *sabljusti* Z, *zatvoriti* I — *zaklopiti* Z, *odrъ* I (samo u nešto užem značenju) — *postela* Z, *sramota* I — *studъ* Z (no i Domentijan ima *studъ*), *tlъknuti* — *klepati* Z (prvo npr. i u hrisovuljama), *oblêčenъ* je na I dalo *obučen*, kod čakavaca na Z *oblъčenъ, obvlčen*, no u književnosti se od sredine XIV st. zamjenjuje sa *odêven, zapečatlenъ* I — *zapečaćen* Z, *êko* I — *lêki* Z, *zrêti* (tako još u Nemanjića) — poslije i na Z *gledati, smotriti, vbnêjudu* — *vanъ* Z, *krabiê zavêta* — *kivot* Z (od XIV v.) očito preko I, itd.

Sve što nije bilo usko vezano za crkvu — što se pisalo za puk, što je u obliku sekvencija, propovijedi ili crkvenih pjesama trebalo da uđe u puk, ili što je bilo svjetovno ili se obraćalo protiv svećenstva, *nije* bilo pisano crkvenoslavenskim jezikom. Na nekim područjima, kao npr. u lekcionarima, propovijedima i sl., gdje je znalo biti dosta citata iz Sv. pisma, po koji put je teško bilo povući granicu između jednoga i drugoga. Rešetar s pravom misli da ne treba sumnjati »da su crkvene knjige pomogle« tomu što se u primorskim lekcionarima (u zadarskom, splitskom i dubrovačkom — Ranjininu) u 3. licu glagola »ovo -t tako često nalazi«. Ovo je razumljivo odatle što su lekcionari na kraju krajeva ipak bili knjige koje su bile više namijenjene svećenstvu nego puku, pa kod njih zapravo začuđuje što u jeziku nije bilo i više starine od one koju je prikazao Rešetar. No tomu će biti drugi razlozi. Da se kojom srećom očuvao koji krčki ili istarski lekcionar, bilo bi toga u njemu zacijelo mnogo više. Obrnuto u hrvatskih protestantskih pisaca XVI v. stariji se oblici uglavnom nalaze u citatima koji su uzeti iz biblije, a u dubrovačkom Libru od mnogijeh razloga, koje datira iz god. 1520. te je nekoliko decenija starije od njih, gotovo ih uopće nema.

Uzalud ih je tražiti i u Rumancu trojskom, u Mirakulima, u Naručniku plebanuševu, u crkvenim prikazanjima i u brojnim crkvenim pjesmama od koleda tipa »Bog se rodi v' Vitliomi« preko Gospinih plačeva i mrtvačkih šekvencija do buntovnih pjesama u kojima su šarbuiti (šarabiti, sorabiti) i drugi pojedinci ustajali protiv pokvarenosti svećenstva te u dantejskom zanosu bacali u pakao i kraljeve, i careve, i pape, i kardinale, i biskupe, i prelate i sav sitniji svjetovni

i crkveni svijet. Izuzetak je stara crkvena sekvencija o posljednjem sudu, poznata u Zapadnoj crkvi kao »Dies irae«:

Sudacъ gněvanъ hoćetъ priti
Vasъ světъ ognemъ popaliti,
Ne moći se prěd nimъ skriti.
Kolikъ trěpetъ tada budetъ,
Kad se sveto pismo zbudětъ,
A mŕtvi se vŕsi probudetъ.

No ova je sekvencija sačuvala oblike samo zato što je kao sastavni dio ulazila u mrtvački misal te je prema tome pripadala liturgijskim tekstovima a ne običnim šekvencijama koje je pjevao puk.

Ako se, dakle, hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika isporedi s tipovima crkvenoslavenskog jezika kod ostalih Slavena, u prvom redu kod Srba, dolazi se — za razdoblje do kraja XV i početka XVI vijeka, dokada, zapravo, i traje tzv. »čisti« hrvatski tip toga jezika — do slijedećih zaključaka:

1) *jezično* — osnovni su supstrati na kojima se na Istoku (kod Srba) i na Zapadu (kod Hrvata) razvijao crkvenoslavenski jezik bili različiti. Na Zapadu taj je supstrat bio čakavski, na Istoku — štokavski, a na prijelaznom području, u širokom pojasu između Bosne i Une, šćakavski. Razlike su bile dosta znatne: kod čakavaca je *ę* i *ê* u određenim položajima prelazilo u *a*, kod štokavaca je prvo uvijek davalo *e* a drugo *e*, *i* ili *ie* (*iie*), nikada *a* (*počati*, *jazik* i metatezom *zaiik*, *gńazdo* — štok. *početi*, *jezik*, *gnezdo* — *gnizdo* — *gnijezdo*), *ê* je na Zapadu bilo više prilagodljivo nego na Istoku, gdje je prije došlo do stabilizacije (samo na drugim osnovama); oba su se poluglasa u skladu s depalatalizacijama na južnoslavenskom području izjednačila, ali su se na Zapadu dugo održavali tragovi starih razlika (*mečъ*, *semrtъ*, *teplo*) koji se i danas susreću u nekim čakavskim govorima¹⁴; *tj, *dj, *stj prelazilo je na Istoku u *ć*, *đ*, *št* a na Zapadu u *t'*, *j*, *šć* (*noć*, *svijeća*, *sveća*, *rođen*, *kršten* — *not'*, *svit'a*, *rojen*, *kršćen*); i silabičko *ŕ*, *l* se na Zapadu razvijalo drugačije nego na Istoku, a *vъ* je na Zapadu ostalo *v* dok je na Istoku prelazilo u *u*. Slično je bilo kod oblika: stariji (asigmatski aoristi drže se na Zapadu bolje i dulje nego na Istoku, jednako i kraći (reduktivno — jotovani) participi preterita, zatim

¹⁴ A osim toga ovaj se zajednički refleks na Zapadu u glagoljskim spomenicama pisao kao *ъ* a na Istoku (u ćiriličkima) kao *ѣ*.

optativi, imperativi za 3. lice, svršeni prezenti u službi futura, ili kod imenica nepalatalni oblici *a*-osnova pa produktivni nastavci za neke oblike *i*- i *y*-/ъv-osnova. U sintaksi i stilistici Zapad je manje vezan za tradiciju i manje sputavan bizantskom dikcijom — nijansirani je i neposredniji od Istoka, pa su nam njegovi tekstovi i danas bliži u čitanju ne samo od tekstova koji sadrže neka kraljevska žitija nego i od onih koje sadrže različne priče kao što su Stefanit i Ihnilat, Varlaam i Joasaf, i druga (s izuzetkom sličnih priča i apokrifa sa prijelaznog područja). Posljednje je, međutim, već u vezi s društvenom funkcijom koju je — s jedne strane na Istoku, s druge na Zapadu — u srednjem vijeku imala (i vršila) slavenska knjiga;

2) u *društvenom* pogledu, s obzirom na važnost i na značenje u javnom životu, razlike su u uvjetima, u kojima se razvijala pismenost na Istoku i na Zapadu bile vrlo velike (v. str. 43—44), a ovo je utjecalo ne samo na tematiku koja se obrađivala nego i na strukturu jezika na kojem se ona obrađivala, i na odnos toga jezika prema književnosti koja će poslije doći i koja će postati svojina cijeloga naroda.

Što su neka pravila složenija, manje je onih koji se mogu njima dosljedno služiti, i obrnuto, što je manje onih koji se nečim bave, moći će i pravila za njihovo bavljenje biti složenija, specijalnija. Ovo vrijedi jednako za matematiku, za elektroniku, za komputistiku, za lingvistiku (modernu, strukturalnu) kao i za stilistiku — ili za ortografiju, koja je također prije dvjesto godina mogla biti složenija nego što je danas.

Na Istoku bilo je ono što se zvalo književnošću u srednjem vijeku usko vezano za dvor i za Crkvu i njezinu hijerarhiju. Od Rastka-Save i Stefana Prvovjenčanog do Stefana Visokog i Fajsija u njoj su glavnu riječ vodili i davali joj ton i stil vladari, episkopi i patrijarsi. Ono što je bilo pisano onako — onim stilom i onim tonom kako su oni pisali — smatralo se književnošću, bilo je — kako se Petranović još 1850. izražavao — »kunstvoll«. Sve ostalo što nije bilo onako »kunstvoll«, nije se smatralo književnošću. Služilo je za one koji nisu bili obrazovani, ili je služilo svakodnevnim potrebama kao što su bili zapisi, manje zapaženi tekstovi koji nisu ulazili u crkvena čtenja, različne isprave, oporuke, itd. Postojala su, dakle, dva mjerila, dva gledanja: jedno, da književnost »ima biti isto što umjetnost, nešto što je iznad pojedinca i iznad njegovih svakodnevnih izražajnih potreba, što se samo radom i učenjem — uglédanjem u svetačka žitija koja su od starine bila uzorom visokog stila i književnog izražavanja — mogla

dosegnuti, i drugo, da ono što je pisano »pokvarenim, svinjarskim i govedarskim jezikom«¹⁵ — nije umjetnost, i da ne ide u književnost i u književni jezik. Ovo je imalo krupno, gotovo bi se moglo reći *presudno* značenje, i u pozitivnom i u negativnom smislu, za cjelokupni razvitak srpske književnosti do početka XIX stoljeća, do Obradovića i do Vuka Karadžića. Pozitivno je kod toga bilo što se Srbija preko svojeg umjetnog književnog jezika mogla neposrednije uklopiti u književnost ostalog slavenskog pravoslavnog svijeta, koji se uz to služio istim, zajedničkim pismom (ćirilicom). Stilski, taj je jezik znao da bude vrlo suptilan, u isto vrijeme istančan i apstraktan, po svojoj strukturi monoremistički, sa težištima koja su se redovno jasno isticala u svakoj pojedinačnoj rečenici. Kada se radilo o spajanju više riječi i pojmova, lako se posezalo za starim apstraktnim, naslijeđenim knjiškim konstrukcijama, od običnih dativa uz glagolske imenice do teških, glomaznih konstrukcija s infinitivima i konstrukcija s dativima apsolutnima. Ovakav je književni jezik — u jezgri umjetan, produkt Crkve i dvora i tankog, vrlo tankog sloja onih koji su se njime mogli služiti — osim toga od početka, još od Rastka-Save i Vukana pod izvjesnim ruskim utjecajem — mogao bez većih poremećaja prihvatiti i Grigorija Camblaka, i Konstantina Kostenečkoga, i ruske knjige i učitelje u XVII i XVIII vijeku i nastaviti s književnim stvaranjem u tom apstraktnom svijetu književnih norma koje su služile tradiciji i pravoslavlju te i jezično vezale Istočne Slavene i najveći dio Južnih Slavena u veliku pravoslavnu kulturnu zajednicu. To je trajalo tako dugo dok ovom umjetnom jeziku (manje ovim historijskim vezama) sa svojim prijevodima Svetoga pisma, s Ratom za srpski jezik i pravopis¹⁶ i s izdanjem Gorskog vijenca,¹⁷ narodnih pjesama, pripovijedaka i poslovice nisu učinili kraj Karadžić, Daničić i Njegoš. No to je već bila druga strana medalje, ona sa koje se postojanje umjetnog književnog jezika koji nije mogao mnogo pridonijeti kulturi najširih narodnih slojeva i ujedinjavanju s Hrvatima u zajedničkom književnom jeziku i, poslije, u zajedničkoj državi smatralo negativnom pojavom.

Istina, ekskluzivni krug u kojem je nastala i u kojem se u prvo vrijeme razvijala stara srpska književnost, sa svojim normama koje nijesu bile dostupne ni mnogim monasima, njezin je utjecaj na kul-

¹⁵ Vuk Stef. Karadžić, Srpski rječnik, Beč 1818, str. IX.

¹⁶ D. Daničić, Rat za srpski jezik i pravopis, Budimpešta 1847.

¹⁷ P. P. Njegoš, Gorski vienac, Beč 1847.

turni razvitak naroda bio slab kao što je slab i tanak bio sloj koji je mogao da ga prima i da ga dalje prenosi. S druge strane, sve da i nije bilo ruskoga utjecaja koji se na različne načine i u različna vremena manifestirao u srpskoj redakciji, jedva da se može i zamisliti da bi na jednom dijelu štokavskoga područja — poslije Divkovića, Kačića i Reljkovića koji su pisali narodnim jezikom, ljepšim od Dositejeva (da se ovdje ne spominju Dubrovčani od Menčetića do Đurđevića) — crkvenoslavenski jezik mogao makar približno razviti onako snažan, organski utjecaj na sav književni razvitak kako je to bilo u Rusiji, gdje nije bilo »oslobođenih teritorija«, kako bi se reklo rječnikom iz prošloga rata, s književnostima na živom narodnom jeziku, kako je to bilo kod hrvatskih štokavaca u XV, XVI, XVII i XVIII stoljeću bilo u Dalmaciji, u Dubrovniku, u Bosni i u Slavoniji, nego se književni jezik i na jugu (kod Srba) i na sjeveru (kod Rusa) razvijao naslanjajući se dobrim dijelom na staru tradicionalnu staroslavensku i crkvenoslavensku podlogu. Posljedica je toga bila da danas npr. kod Srba osim nekih relikata kao što su opšti, opština, sveštenik i sl., koji mogu da imaju izvjesnu stilističku vrijednost, zapravo i nema nekih značajnijih obilježja koja bi iz crkvenoslavenskoga ulazila u savremeni književni jezik i mijenjala mu strukturu. Važniji je od ovoga — daleko važniji — bio gubitak infinitiva, koji opet, kao pojava, naravno, nema ništa zajedničko sa staroslavenskim ili crkvenoslavenskim jezikom.

Kod Hrvata je to što se više svećenstvo držalo podalje od slavenskog bogoslužja, ili mu je bilo nesklono, ili se neprijateljski prema njemu odnosilo (kao što je to bio slučaj sa splitskim arhiđakonom Tomom) imalo za posljedicu da je u XIII vijeku glagoljska knjiga bila prilično zapuštena pa nije čudo što se to negativno odražavalo i na tekstovima i na prepisivanju crkvenih knjiga. Da je npr. tek 1348. a ne 1248. došlo do odobrenja s obzirom na upotrebu glagoljice i glagoljanja u crkvi, tko zna ne bi li sve bilo prekasno. Možda bi se tada već od sredine XIV vijeka — samo nepotpunije i bez određenih komponenata — s glagoljskom knjigom dogodilo ono što se s njome dogodilo potkraj XV vijeka. Međutim, odobrenje je ipak stiglo — nekako u posljednji čas — i glagoljaši su se navrijeme trgli da i na crkvenoslavenskom tlu spasu ono što se još spasti dalo. Zaista, ako se uzmu u obzir najstariji Vatikanski misal (Illirico 4), oba starija Vrbnička brevijara i Senjski psaltir, dolazi se do zaključka da se ustvari dosta toga i spaslo. No u cjelini to ipak nije

zadovoljavalo, i tako je oko sredine XIV stoljeća došlo do zahtjeva da se glagoljski tekstovi revidiraju i da se više prilagode Vulgati. Kod toga su se glagoljaši, kao što je spomenuto, služili i nekim tekstovima iz istočnih strana u kojima se otprije, od X i XI vijeka, širio zapadni utjecaj. No to je sada ujedno bilo i posljednje razdoblje žive interzonalne razmjene tekstova na Balkanskom poluotoku. Kratko vrijeme poslije toga frontovi su očvrtnuli i postali nepokretni, a nad najveći dio Balkanskog poluotoka nadvio se Polumjesec. To je bio kraj suradnje, pa i one kulturne, kraj koji je bio osobito uvjetovan time što je — ipak — većina hrvatskih zemalja ostala ili najvećim dijelom ostala izvan obruča turskih granica. Kakve su mogle biti posljedice te suradnje da nije bilo Turaka, teško je reći. Jedno se ipak može pretpostavljati: da i bez vjerskih antagonizama ne bi bilo ujedinjavanja u književnom jeziku, i da bi oba područja i dalje ostala odvojena. Ne zbog toga što na Zapadu crkveni glavari ne bi dopuštali da se bilo što sa Istoka unosi u jezik ili u obrede (ispor. npr. šišana kumstva, ili različne blagoslove i egzorcizme). Ne, to nije bio razlog. Razlog je bio u nečem drugom — u tome što je književnom jeziku, ili onome što se smatralo književnim jezikom, na Zapadu bila svojstvena podloga na kojoj se nije mogao kultivirati stil koji je na Istoku bio tako usko — reklo bi se: preusko — vezan za visoki kler i za dvor. Osnove su bile druge, i struktura stilova bila je druga. Zapad je razvio dva stila, jedan koji se upotrebljavao u crkvi i drugi koji je služio za puk. Istok je razvio tri stila. On je pošao korak dalje od Zapada pa je od stila koji se upotrebljavao u crkvi stvorio jedan još viši, uzvišeniji stil kojim se služio u žitijima i drugim djelima koja su pripadala istom literarnom krugu. Kada se postavljalo pitanje o crkvenom i književnom jeziku, na Zapadu nije moglo biti sumnje, jer su odnosi bili jasni: crkveno je bilo ono što je bilo staroslavensko, a književno je s vremenom — kao i u Italiji poslije Dantea i Petrarke — bilo ono što je bilo pučko, i sva će nastojanja »začinjavaca« ići u tom pravcu da razvijaju i podižu ono što je bilo namijenjeno puku i što je dolazilo od puka. Na Istoku koji je ne na pučkim nego na crkvenoslavenskim, (crkvenim) osnovama izgradio svoj književni stil, bilo je teže naći put u jeziku prostoga puka, premda je on odzvanjao u prekrasnim narodnim pjesmama i pripovijetkama i posredno dolazio do izražaja u zapisima i pravnim odredbama. Svjesna visoke umjetničke vrijednosti stila koji je izgradila na osnovama koje su je spa-

jale s Rusijom, zaštitnicom pravoslavlja, Istočna se crkva na Balkanu grčevito držala ovih osnova i onda kada je bilo jasno da nije bilo onih dostignuća koja bi opravdavala ovakav stil, i kada je ruskoslavenski jezik u građanskoj književnosti u XVIII vijeku bio sve više ruski a sve manje srpski. To više nije bila borba za visoki domet u književnom stvaranju, to je bila borba za pravoslavlje i za održavanje veza koje su se smatrale najboljom zaštitom na vjerskom i nacionalnom polju. Međutim, sav trud koji se u to ulagao na književnom polju bio je unaprijed osuđen na neuspjeh. U doba romantizma, kada su jugoslavenski narodi težili za ujedinjavanjem, nije ni pod krinkom umjetnosti moglo uspijevati nešto što ih je razjedinjavalo. Rajićev »Kant« i Vidakovićevo »Bagrjanošarna ot vostoka zorja« nisu imali nikakvih šansa da prodru na Zapad, gdje je u XV vijeku zvonio leut i gdje su se već u XIV vijeku ovakvi »kanti« pjevali pučkim, čakavskim narječjem.

Vremenski, o hrvatskom se tipu crkvenoslavenskog jezika može govoriti do prvih decenija XVI stoljeća. Potkraj XV vijeka, kada se i kod Južnih Slavena počinju knjige izdavati štampom¹⁸, činilo se da će se ponoviti ono što se dogodilo početkom druge polovine XIII stoljeća. Tada se glagoljaško svećenstvo našlo pred zadatkom da sredi svoje pismo i olakša prepisivanje rukopisa koji će se moći od sada slobodno upotrebljavati u crkvama. Jezična pitanja nisu bila važna: ona su bila određena tradicijom, i ako je od nje bilo nekih odstupanja, ona nisu mogla biti znatna, jer se ništa novo nije pisalo nego se prepisivalo ono što je otprije, na ovom ili onom području, postojalo. Sada je, međutim, na kraju XV i na početku XVI vijeka, bilo drukčije: sada se moralo računati s novim djelima, s onim što će služiti potrebama Crkve, i s onima što će zadovoljavati čitaoce. Kod prvih moglo se raditi samo o liturgijskim djelima koja će se i dalje, uz izvjesne koncesije živomu jeziku, prepisivati iz starijih matica, ili o djelima koja su bila namijenjena katehezi i koja su morala biti tako jednostavna da ih svatko — od najnižega žakna do posljednje starice — može razumjeti. Ona se ni na Istoku ni na Zapadu nisu ubrajala u pravu književnost. Kod drugih već se radilo o nečem što je moglo biti uže opsegom a više dohvatom: to su bila djela koja su vodila računa o čitaocu, o njegovim potrebama, o tome da treba svojem obrazovanom čitaocu pružati ono što je svojim čitaocima na istim područjima pružala suvremena talijanska ili latin-

¹⁸ Prvo djelo koje je u štampi izašlo bio je hrv. glagoljski misal iz g. 1483.

ska knjiga. Ovo je, razumije se, imalo za posljedicu i izvjesna nastojanja oko stila. Sve se to, iako posredno, vidi na izdanjima koja su se glagoljicom štampala u zemlji, npr. u Senju (1507. i 1508, »Naručnik plebanušev«, »Mirakuli« te »Korizmenjak« i »Transit sv. Jeronima«, koji na kraju ima dvanaesteračku pjesmu koja je tako lijepa da je neki pripisuju Maruliću). Zahvat je, međutim, u ovom smjeru — u smjeru normiranja — bio toliko liberalan, da se spomenuta pjesma samo u nekim sitnicama razlikuje od svojega (čini se, starijega) teksta pisanoga latinicom.¹⁹

No to je ujedno bio i početak i svršetak: prva intervencija u smislu stvaranja književnog jezika u djelima koja su se štampala glagoljicom, i posljednje djelo koje je — s težnjama koje su u izvjesnom pogledu ipak bile literarne te se izdizale iznad općeg prosjeka — štampano hrvatskim glagoljskim pismom. Vodstvo u književnosti preuzeli su — ne preoteli — svjetovni krugovi u primorskim gradovima, na čelu s Markom Marulićem, i tu se nije dalo ništa mijenjati.

Protestantska epizoda u drugoj polovini XVI vijeka koja je stilski — ali u smislu »Naručnika« i »Mirakula« — i grafijski nadovezivala na djela koja su izlazila iz senjske štamparije, nije mogla utjecati na razvitak koji je u međuvremenu bio u toku u domovini. Tridesetih godina XVII stoljeća, napokon, upravo kada su u Dubrovniku bili u naponu snaga i Gundulić, i Bunić, i Palmotić, katolička je Crkva za volju Unije (do koje onda na kraju krajeva ipak nije došlo) stala u liturgijske knjige hrvatskih glagoljaša uvoditi rusificiranu redakciju crkvenoslavenskog jezika koja književno uopće nije došla do izražaja, a imala je za posljedicu samo potpuno odvajanje crkvenog jezika od općeg kulturnog (i političkog) zbiljanja u narodu. Jezik ovih rusificiranih tekstova i njegov sistem predstavljaju odvojeno poglavlje koje bi zanimljivo bilo studirati u vezi sa sličnim ograncima u crkvenoslavenskom jeziku kod Srba.

God. 1893. uveo je D. Parčić ponovo u glagoljske liturgijske knjige staru hrvatsku redakciju iz XVI stoljeća. Ali to više nije imalo i nema nekoga značenja: jednako kao i u Češkoj, gdje je posljednjih decenija osobito Josip Vajs nastojao oko uvođenja crkvenoslavenskog bogoslužja, ovom nastojanju nedostaje potreba za širim primjenom i, u vezi s time, za nečim što bi se stvaralački oblikovalo i utjecalo na sistem u tom jeziku.

¹⁹ Isp. C. Verdiani, Il codice Dalmatico-Laurenziano, Ricl. V, Rim 1947.

Crkvenoslavenski se prema tome na hrvatskom tlu može podijeliti u četiri perioda od kojih svakom odgovara posebna koncepcija i posebna funkcija:

- I indigena redakcija crkvenoslavenskog jezika (do XVI stoljeća),
- II protestantska epizoda u 2. polovini XVI stoljeća,
- III rusificirana redakcija hrvatskog tipa crkvenoslavenskog jezika (od tridesetih godina XVII stoljeća do devedesetih godina XIX stoljeća) i
- IV novohrvatska redakcija koja nadovezuje na redakciju iz XVI stoljeća (od 1893).

Za hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika i za oblikovanje i razvitak njegova sistema ima samo prvi razdjel izvjesno veće, krupnije značenje: drugi sensu stricto nije crkvenoslavenski, kod trećega je težište sa korelacije hrvatski: starocrkvenoslavenski preneseno na korelaciju rusko-crkvenoslavenski: hrvatsko-crkvenoslavenski, a četvrti predstavlja više filološko nego društveno pitanje te očekuje svoje rješenje od sadanjeg Koncila.

Prvi se dio opet prema sačuvanim jezičnim spomenicima strukturno dijeli u tri razdjela:

1. do sredine XIV stoljeća (slobodan i neprisiljen, spontan razvitak prema starim predlošcima),
2. od sredine XIV stoljeća, od Pašmanskog brevijara i brevijara Illirico 5/6, do prvih štampanih glagoljskih knjiga (revizija tekstova uz istodobno osvježavanje jezika) i
3. svršetak XV stoljeća i prve godine XVI stoljeća (prilagodavanje novim vremenima, pokušaj normiranja književnog jezika za štampana glagoljska djela).

Kao što se prema svemu što je ovdje rečeno vidi, ja tipologiju crkvenoslavenskih jezika uzimam šire nego što se to obično čini. Sistem sâm po sebi izlučiti i postaviti ga bez elemenata o kojima je bio ovisan, značilo bi obaviti samo polovicu posla. Visoki stil srpskih svetačkih žitija ne može se spoznati i objasniti ako se iščupa iz sredine koja ga je stvorila. On je funkcija te sredine jednako kao što je i hrvatska glagoljska književnost bila funkcija sredine u kojoj je nastala i svoj život živovala. Ove su sredine bile različite, i zato je i ono što se kod Srba i — u svojim začecima — kod Hrvata u XIV

i XV stoljeću smatralo književnim jezikom bilo različito. Kod Srba se na jezičkim osnovama koje su udarili Rastko-Sava i Stefan Prvo-
vjenčani mogla razviti umjetna književnost koja je trajala sve do u
XVIII stoljeće. Kod Hrvata je to s obzirom na tip koji se kod njih
razvio na crkvenoslavenskoj osnovi bilo nemoguće: oni su od počet-
ka — u Priči o Troji, u Aleksandridi, u prvim pjesmama i sekvenci-
jama, čak i u liturgijskim tekstovima (npr. u Pjesmi nad pjesmama)
— nastojali da nađu odjeka u širim krugovima, i stvorili su osnove
iz kojih se razvila blistava renesansna književnost XV i XVI vijeka.